

A lexikai fokozás a magyar nyelvben

A közelmúltban több magyar szerző foglalkozott a lexikai vagy lexikális fokozás (más szakkifejezésekkel élve az abszolút szuperlatívusz, Magn paraméter) egyes kérdéseivel (vö. KICSI SÁNDOR ANDRÁS, Az abszolút szuperlatívusz izoglosszáiról: MNy. 1996:

67—70; PUSZTAI FERENC, A lexikai fokozás a lexikográfiában. In: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerkesztette: KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. Bp., 1997. 337—40; SZÜCS TIBOR, Magyar—német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában. Bp., 1998. 182—207). Időszerűnek tűnik, hogy megkíséreljük a lexikai fokozás teljes magyar eszközrendszerét leírni! Bár a fokozó értelmet szintaktikai eszközökkel is kifejezhetjük, itt csak a szorosabban vett lexikai fokozással, mégpedig az analitikus és a szintetikus szókapcsolatokkal foglalkozom (vö. SZÉKELY GÁBOR, Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetéről: MNy. 1998: 334—8).

1. Analitikus fokozó értelmű szókapcsolatoknak nevezem azokat a kifejezéseket, amelyekben a fokozható kulcsszó (pl.: *küzd, bánat, szép*) és a fokozó lexéma (pl.: *mint az oroszlán, mély, nagyon*) egyértelműen elkülönülnek, külön-külön is szótárazható lexikai egységet alkotnak: *küzd, /mint az oroszlán/, /mély/ bánat, /nagyon/ szép*.

A) Fokozó lexémáknak nevezem mindazokat a szavakat és állandósult szókapcsolatokat, idiómákat, amelyek a fokozás jelölésére, kifejezésére megfelelő kulcsszóhoz kapcsolódva alkalmasak, vagy alkalmassá válhatnak: *felettebb, csodálatosan, hogy a lába sem éri a földet* stb.

a) Ami a fokozó lexémák szemantikai jellemzőit illeti, célszerű abból a tényből kiindulni, hogy a melléknév-fokozás, a komparáció „az egyes tulajdonságok vagy körülmények összehasonlításának nyelvi kifejező eszköze” (MMNy. 1976. 188). A hasonlításnak mint sajátos nyelvi és gondolati tevékenységnek a szerepe a fokozó lexémák esetében is természetszerűleg megfigyelhető. A fokozó lexémák egy része hasonlító mondatokra vezethető vissza. A *mint a bunda, mint a bűn, mint a csecsemő, mint a disznó, mint a drága kincset* típusú, egy vagy csak néhány kulcsszóhoz kapcsolódó fokozó lexéma mellett hasonlító jelentésűek lehetnek melléknevek is: *afrikai* 'olyan, mint Afrikában', *állati(an/ra)* 'olyan, mint az állat, úgy, mint az állat', *angyali(an)* 'olyan, mint az angyal, az angyalokra jellemző módon, úgy, mint az angyal', *férfias(an)* 'úgy, mint a férfi, a férfira jellemző (módon)' stb. A jelentés szempontjából hasonlító jellegűeknek tekinthetünk még néhány névutós kifejezést, összetételt is (*átlagon felüli* 'nagyobb, jobb, mint az átlag', *emberfeletti* 'nagyobb, mint az emberre jellemző'). A hasonlítás és a lexikai fokozás közötti összefüggés tehát evidensnek tekinthető, de távolról sem minden fokozó lexémának az összehasonlítás képezi a szemantikai hátterét.

A fokozó lexémák másik csoportja jelentését illetően következményes mellékmondatokra vezethető vissza: *bámulatos(an)* 'olyan/úgy, hogy bámulatot kelt', *borzasztó(an)/borzalmas(an)* 'olyan, ami elborzaszt, borzadást vált ki'. Ilyen lexikális jelentésű fokozó lexémák még: *dermesztő(en), elképesztő(en), elragadó(an), észtesztő(en), felháborító(an), feltűnő(en), ijesztő(en), irtózatot(an)/irtóztató(an), iszonyatos(an)/iszonyú(an), kimerítő(en), megdöbbenő(en)/meghökkenő(en), meglepő(en), megrendítő(en), mélyenszántó(an), perzselő(en), rettenetes(en), rettentő(en), szédítő(en)/szédületes(en), szembeszökő(en)/szembetűnő(en)*. Jelentésüket illetően e csoporttal lényegében véve ellentétes tartalmúak 'a vmely cselekvés megvalósulásának vagy a cselekvés eredményének, következményének a hiányára utaló' lexikális jelentésű fokozó lexémák: *elmondhatatlan(ul), gyógyíthatatlan(ul), hallatlan(ul), kibírhatatlan(ul), mérhetetlen(ül), olthatatlan(ul), vigasztalhatatlan(ul)*, illetve 'vminek a hiánya' jelentésű fordulatok: *esztelenül, ész nélkül, felhőtlen, feltétel nélküli, zokszó nélkül*.

Vannak olyan fokozó lexémák is, amelyek közvetlenül az intenzitás, a fokozható jelentéstartalom, a cselekvés mértékére, módjára mutatnak rá: *abszolút mértékben, rendkívüli mértékben/módon, roppant(ul)/roppant mód(on), szolgálai módon, hanyatt-homlok, szájátva*. Ez esetben is világos a mondattani háttér, ugyanakkor itt utalnunk kell a fok és

a mérték kategóriák közötti különbségre. Hiába szerepel például a *rendkívüli mértékben* kifejezésben maga a *mérték* szó, pl. a *Rendkívüli mértékben szereti a mézet.* mondatban, a *szeret* kulcsszóhoz kapcsolódva a *rendkívüli mértékben* fordulat elveszti a mérték re utaló lexikális jelentését és a *fokozás* kifejezésének az eszközévé válik, éppen úgy, mint ahogyan azt egyes hasonló szerkezetek esetében is megfigyelhettük. Az elsődleges *mérték* kategóriát jelölő lexémák körébe tartoznak az olyan kifejezések, mint *a velejéig, az utolsó csepp vérig, fülíg, torkig.* Ez esetben a fokozó lexémák szemantikai háttérét nem mondatokra, hanem filozófiai, sőt természettudományi kategóriára vezethetjük vissza, éppen úgy, mint akkor, amikor egy adott fokozó lexéma elsődleges-, alapjelentése a *tér és az idő, a mozgás, a minőség (tulajdonság)*, ezen belül a *jó és a rossz* kategóriákhoz kapcsolódik.

A teret, az időt és a mozgást már ARISZTOTELÉSZ is összekapcsolta fogalmi rendszerében, és azzal a felfogásával, hogy a teret és az időt objektíve létezőnek tekintette, alátámasztotta a görög és a középkori csillagászok jelentős képviselőinek az álláspontját. KOPERNIKUSZ heliocentrikus világmésképe a megalkotásakor támaszkodott korának filozófiai, geometriai, fizikai elképzeléseire, amelyek szerint a tér háromdimenziós, az idő egydimenziós, megfordíthatatlan és egyenletesen folyamatos. DESCARTES szerint a tér fő ismérve a kiterjedés, amely homogén, korlátlan és folyamatos, az időt pedig a tartam jellemzi. NEWTON a teret az ürrrel azonosította, szerinte az idő folyamat, amely korlátlan és egyenletes. LEIBNITZ szerint a tér és az idő szellemi szubsztancia, szubjektív képzet, amely összhangban van a dolgok objektív rendjével. (Vö.: Filozófiai Kalauz. Szerkesztette A. C. GRAYLING. Bp., 1997. 221—6, 239—41, 511—2, illetve Filozófiai Kisenciklopédia. Bp., 1993.) EINSTEIN tér-időelmélete már a huszadik század eredménye, de ebben a században foglalkozott az idő matematikájával például HEIDEGGER is, aki úgy foglal állást, hogy „a történések az időben vannak — ez nem annyit tesz, hogy idejük van, hanem annyit: előbukkannak, megvannak, és egy jelenen keresztülfutván megtörténnek... Ebben az értelemben két dolog szembeűnő: 1/ a visszafordíthatatlanság, 2/ a mostpontban való egyszerűsítés” (MARTIN HEIDEGGER, *Az idő fogalma.* Bp., 1992. 46). A minőség, mennyiség, mérték kérdésével kapcsolatban HEGEL a következőket írja: „A lét majd a következő három meghatározásban tételezi magát benne: I. mint *meghatározottság*: mint ilyen: *minőség, kvalitás*, II. mint *megszűntetett meghatározottság: mennyiség, kvantitás*, III. mint *minőségileg meghatározott mennyiség, mérték*” (GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL, *A logika tudománya.* Első rész. Bp., 1979. 55). HEIDEGGER írja még a következőket: „Amikor a messzeséget felbecsüljük, akkor ez azokra az eltávolításokra vonatkozva történik, amelyekben a mindennapi jelenvaló lét tartózkodik. Számszerűen ezek a becslések pontatlanok és ingadozók lehetnek, a jelenvalólét mindennapiságában mégis megvan a *saját* és teljesen érthető *meghatározottságuk*. Azt mondjuk: egy kis séta odáig, ez vagy az »pipaszívásnyira« van. Ezek a mértékek azt fejezik ki, hogy nemcsak »mérni« nem akarunk, hanem az itt felbecsült eltávolítottság egy olyan létezőhöz tartozik, amelyhez gondoskodva-körültekintően közeledünk. Ha azonban pontosabb mértéket használunk, és azt mondjuk: „a házig egy félóra az út”, akkor ezt a mértéket is becslésnek kell tekintenünk” (MARTIN HEIDEGGER, *Lét és idő.* Bp., 1989. 22). A filozófia, a természettudományok az említett kategóriáknak egyrészt lényegét, másrészt (mérhető és mért) pontosságát vizsgálják. Hogyan kapcsolódik mindez a lexikai fokozáshoz? A „jelenvalólét mindennapiságában” már a mérték is pontatlanná válhat, a nyelvhasználatban pedig a mérték kifejezése még inkább elvesztheti pontosságát, hiszen például *határtalanul, végtelenül, a végtelenig* típusú kifejezéseknek olykor már semmi köze a (viszonylag pontos) mértékhez, teljesen pontatlanul használva a fokozás, a ’nagyon’ jelentés kifejezőjévé válnak, miközben e jelentésük elsődleges jelentésükhöz képest absztraktabbá vá-

lik, de alapjelentésük révén kapcsolódnak a sokkal konkrétabb mérték, tér, idő, (minőség) filozófiai kategóriákhoz. A lexikai fokozás eszközrendszerének a kialakulásakor tehát egy olyan utat figyelhetünk meg, amely a konkrét tapasztalás (viszonylagos) pontosságától filozófiai kategóriák kialakulásához, illetve a nyelvhasználatban teljes pontatlansághoz, de nagyfokú absztrakcióhoz vezet.

Időbeli, illetve tér- és időbeli tartósságra utalnak például az *állandó*, *hosszadalmas*, *hosszas(an)*, *kitaró(an)*, *maradandó*, *mindörökre*, *sírig tartó*, *szakadatlan*, *tartós*, *vég nélkül(i)* fokozó lexémák. A minőség, tulajdonság kategóriához kapcsolódnak: *bátor*, *életfontosságú*, *fontos*, *gyönyörű*, *keserű(en)*, *kemény(en)*, *nehéz*, *szép(en)*. Jót, illetve rosszat, azaz pozitív, illetve negatív tulajdonságot jelöl a *csodálatos(an)*, *elragadóan*, *jó(l)*, *jeles*, *kitűnő*, *kiváló*, *nagyszerű*, illetve *átkozott(ul)*, *borzalmas(an)*, *borzasztó(an)*, *elvetemült*, *félelmetes*, *halálos(an)*, *iszonyú(an)*, *rémes(en)*, *rettenetes(en)* szavak. (Itt kell utalni arra, hogy nem egy fokozó lexéma esetében — vö. *borzasztó(an)*, *félelmetes* stb. — a sajátos szemantikai és szintaktikai háttér összekapcsolódhat. Például a *borzalmas baleset* kifejezés egyrészt jelentheti azt, hogy 'borzalmat keltő baleset', ebben az esetben a *borzalmas* szó alapjelentése kap szerepet, másrészt viszont jelentheti azt is, hogy 'nagy baleset', ebben az esetben a hangsúly a fokozó értelem kifejezésén van). Térbeli kiterjedésre utal a *mély(en)*, *mélyseges(en)*, *magas(an)*, *nagy* fokozó szók lexikális jelentése. Mi a helyzet a *mennyiség* kategóriával? A magyarra, mint ismeretes, az jellemző, hogy az általános ekvivalenst a mérték kategóriához tartozó *nagy* szóra vezethetjük vissza, a mennyiség kategóriára visszavezethető *sok* szó fokozó lexémaként csak néhány kifejezésben (*sok boldogságot*, *sok sikert*, *sok szerencsét*) alkalmazható. Használhatjuk viszont a *még*, *jóval* szavak mellett a fokozó értelmű szókapcsolatok fokozására: *nagyon okos*, *sokkal okosabb*, *nagyon mély*, *sokkal mélyebb*, *nagyon fut*, *sokkal jobban fut*.

Sajátos szemantikai háttérnek kell tekintenünk a 'tökéletes megvalósulás, tökéletesség' jelentést és a *túlzás* is. Az *abszolút(e)*, *teljesen*, *teljes erő(ből/vel)*, *teljes hosszában*, *teljes körűen*, *teljes magasságában*, *teljes mértékben*, *teljességgel*, *teljes terjedelmében*, *tökéletesen* és még néhány fokozó lexéma valójában „a lexikai fokozás abszolút szuperlatívuszának” a kifejezésére szolgál. A *túlzás* jelölésének szorosabb értelemben vett fokozó szavai (*túl*, *túlontúl*, *túláságosan*, *túlzottan*) pedig sajátos módon „lógna ki” a viszonyítás rendjéből, mert jelentésük 'a kelletnél nagyobb (mértékben)' (vö. ÉrtSz.), és ilyenformán az *elég(gé)*, *meglehetősen* ('kellő, megfelelő mértékben' vö. ÉrtSz.) szavakhoz viszonyítva jelölik a fokozást.

Végezetül meg kell említeni azt is, hogy vannak olyan fokozó lexémáink, amelyeknek nincs külön lexikális (elsődleges vagy alap-) jelentésük, tehát csak fokozó lexémaként aktualizálhatjuk őket. Ilyenek a *felette/fölötte*, *felettébb/fölöttébb*, *fenefenemód/fenemódon*, *igazán*, *igen*, *igencsak*, *jócskán*, *módfelett/módfölött*, *nagyon*, *szerfelett/szerfölött*, *ugyancsak* szavak, és amennyiben a *túlzás* fogalmát nem lexikális, hanem grammatikai jelentésnek tekintjük, úgy e körbe tartoznak a *túlzás* jelölésének említett lexikai eszközei is.

b) A fokozó értelmű mondatokban az *úgy* utalószó az igei, az *olyan* viszont a névszói és határozószói kulcsszavakra utal („*Az asszony nép úgy visongott, hogy az ember füle fáj.*” „*Olyan csend támadt a szobában, mint amilyen villámcsapás után szokott következn.*” „*Olyan régen volt, hogy szakállt képzelsz neki...*”, példák a MMNy.-ből: 393, 405, 406). A fokozó értelmű szókapcsolatokban viszont nem az ige, hanem a főnév van megkülönböztetett helyzetben. Ha a fokozó értelmű szókapcsolat kulcsszava ige, melléknév, határozószó vagy számnév, akkor a hozzá kapcsolódó fokozó lexéma szintaktikai szerepe határozói jellegű lesz (*szeret vkit /mélysegesen/, szép /elmondhatatlanul/, jól /igazán/, sok /nagyon/*). Ha a kulcsszó főnév, a fokozó lexéma jelzői jellegű: */mély/ bá-*

nat, /csodálatos/ szépség. A fokozó lexémák tehát alapvetően határozói vagy jelzői jellegűek lehetnek a magyar nyelvben. Formai szempontból a főszabálytól van eltérés. Olykor melléknévhez is járulhat jelzői, illetve minőségjelzői értelmező jellegű fokozó lexéma (/szörnyű/ régi, /tisztá/ fehér), ígéhez pedig fokhatározói értékű tárgy: *nevetett is egyet*, /nagyot, jóízút/), de főnévhez is kapcsolódhat határozói jellegű bővítmény (/ízig-vérig/ pedagógus, /talpig/ férfi). Könnyen belátható azonban, hogy a kifejezések tartalmát illetően a főszabály érvényesül: *szörnyű régi* = 'nagyon régi', *tiszta fehér* = 'nagyon fehér', *nevetett nagyot, jóízút* = 'nagyon nevetett', *ízig-vérig pedagógus* = 'igazi pedagógus', *talpig férfi* = 'igazi férfi'. Harmadik csoportként a (formai szempontból is) hasonlító jellegű fokozó lexémákat kell megemlíteni (*mint a sír, mint az álom* stb.).

A határozói jellegű fokozó lexémák körébe tartoznak 1. a fokozó partikulák (*felette/fölötte, felettebb/fölöttébb, túl/ságosan* stb.), 2. melléknévek és melléknévi igenevek (*abszolút/ jól, /irtó/ szépen, /haláli/ könnyen, /ritka/ jól*), 3. *-t* toldalékos főnevek és melléknévek (*erőset, jól, mélyet, nagyot, szörnyet, a lelkét, a két szemét*), 4. *-an/-en* toldalékos melléknévek, melléknévi igenevek (*alaposan, bámulatosan, behatóan, betegesen, démonian, éberen, emberfelettien, hősieen, keményen, mélységesen, öltre menően, teljes körűen*), 5. *-l, -ul/-ül* toldalékos melléknévek, melléknévi igenevek (*ádázul, áthatolhatatlanul, átkozottul, éktelenül, jól*), 6. *-ba/-be, -ban/-ben* toldalékos főnevek (*agyba-főbe, miszlikbe, abszolút mértékben, lóhalálában, minden tekintetben, nagymértékben*), 7. *-ra/-re* toldalékos főnevek és melléknévek (*csudára, állatira, laposra, magosra*), 8. *-ból/-ből* toldalékos főnevek (*a lelke mélyéből, minden szempontból, tiszta szívből, torkaszakadtából*), 9. *-ig* toldalékos főnevek (*a végtelékig, az utolsó csepp véig, a velejéig, fülíg, inaszakadtáig, szakadásig, végkimerülésig*), 10. *-vá/-vé* toldalékos főnevek (*hamuvá, pozdorjává, ronggyá, ízzé-porrá*), 11. *-val/-vel* toldalékos jelzős főnevek (*őszinte szívvel, teljes erővel, teljes sebességgel, teljes széllel, tiszta szívvel*), 12. *-stul/-stül* toldalékos főnevek, ilyen főnevekkel alkotott frazeológiai egységek (*gyökerestül, szőröstül-bőröstül, testestül-lelkestül*), 13. *-va/-ve* toldalékos határozói igenevek (*epedve, lélegzetvisszafojtva, lélekszakadva, sóvárogva*), 14. *alatt, felül, felett* névutós szerkezetek (*szempillantás alatt, reményen felül, ész nélkül*), 15. *hogy* (*ahogy*) kötőszós lexikalizálódott mellékmondatok (*hogy a lába sem érte a földet*).

A jelzői jellegű fokozó lexémák közé tartoznak 1. (olykor idegen eredetű) tőszók (melléknévek) (*ádáz, bő, dús, fő, komoly, mély, nagy, örök, ritka, tiszta, vad*, illetve *abszolút, barbár, fanatikus, krónikus*), 2. deverbális melléknévek, melléknévi igenevek, velük alkotott szószervezetek (*átütő, bódító, csodálatra méltó, állandó, maradandó, bonyolult, átkozott, esküdt, hatékony, osztatlan, cáfolhatatlan, csillapíthatatlan*), 3. denominális melléknévek, ilyen melléknévekkel alkotott jelzős szerkezetek (*bensőséges, bűnös, fagyos, súlyos, húséges, mélységes, afrikai, állati, démoni, testi-lelki, vérbeli, arcátlan, embertelen, kulcsfontosságú, nagyszabású, nagy hírű, döntő fontosságú, bizonyító erejű*), 4. *-i* képzős névutóval alkotott kifejezések, illetve az ilyen kifejezéseknek szóösszetételké váló módzatai (*emberfeletti, átlagon felüli, feltétel nélküli, vég nélküli*).

A hasonlító jellegű fokozó lexémák változatait illetően a szemantikai háttér tárgyalásakor említett példák formai szempontból is autentikusak.

A fokozó lexémák morfológiai-szintaktikai jellemzésével kapcsolatban részben szófajteni, részben terminológiai, illetve a szinonimiával, antonimiával összefüggő kérdéseket is tisztázni kell.

c) Az *-an/-en, -l, -ul/-ül* toldalékos melléknévekről ezt olvashatjuk a MMNy.-ben: „A *-lag, -leg, -n, -an, -en, -ul, -ül* toldalékos melléknéveket nem tekinthetjük határozószóknak: ezek ragos melléknévek”. Máshol ez áll: „Határozóként leginkább *-an, -en* raggal

fordul elő [ti. a melléknév — SZG.], s ilyenkor már gyakran emlékeztet a határozószók-ra” (vö. 59. ill. 35). A MMNy. szerint az említett toldalékok nem képzők, határozószók képzéséről nincs is szó a könyvben. Más vélemény szerint (É. KISS KATALIN — KIEFER FERENC — SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp., 1998.) „az *-An* elemet nyelvtanaink általában a ragok között tartják számon. Márpedig az *-An* egyértelműen képző, a melléknévből képez határozószót”. Hasonló KIEFER véleménye az *-ul/-ül* toldalékkal kapcsolatban is: „Az *-Ul* toldalékot nyelvtanaink szintén a ragok között tartják számon. Főnévhez kapcsolódva az *-Ul* valóban lehet rag, és az is, mégpedig esetrag, föltéve, hogy valamely ige vonzataként jelenik meg: *jutalmul kap, lobogóul használták, feleségül vesz, vezérül választ*. Ha azonban melléknévből határozószót képezzünk vele, akkor képző: *rossz + ul, józan + ul, csúf + ul, orv + ul*. Ez a képző homonim az *-Ul* raggal, de nem azonos vele” (vö. 247). A fokozó értelmű szókapcsolatokban az *-an/-en*, illetve az *-l, -ul/-ül* és olykor más toldalékos (pl. *-ra/-re*) melléznevek vitathatatlanul ugyanúgy viselkednek, mint a hagyományosan (vö. ÉrtSz.) határozószóknak tekintett fokozó lexémák.

A szófajtani szempontból határozószókként viselkedő és valószínűleg azoknak is tekintendő fokozó lexémák és a fokozó szóknak egy kicsiny, már említett csoportja (*felette/fölötte, felettebb/fölöttébb, fene mód(on), igen, igencsak, jócskán, módfelett/módfölött, szerfelett/szerfölött, ugyancsak*, illetve *túl, túlon, túlságosan, túlzottan*) között az a különbség, hogy ez utóbbi csoport tagjainak, nincs valódi lexikális jelentésük, csak a fokozás jelölésére szolgálnak, tehát csak grammatikai jelentéssel rendelkeznek. A magyar nyelvészeti szakirodalom a közelmúltig nem használta a *partikula* szakkifejezést, (de I. Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 275—81) holott ezek a szavak kifejezetten fokozó értelmű partikulák. Ha tehát kimondottan szófajtani szempontból vizsgáljuk a fokozó lexémákat, akkor azt kell mondanunk, hogy igei, melléknévi, határozószói, számnévi kulcsszók esetében a fokozó lexémák többnyire határozószók, főnévi kulcsszók esetében viszont melléznevek. Szófajtani és szintaktikai szempontból meglehetősen heterogén képet mutatnak, szemantikai szempontból viszont egységesek: fokozó lexémákként aktualizálva jelentéstartalmuk a *nagyon* szó jelentéstartalmának felel meg.

A szinonímiával kapcsolatban talán az a legérdekesebb kérdés, hogy a fokozó lexémákat tekinthetjük-e a *nagyon* szó szinonimáinak. A Magyar szinonimaszótár (O. NAGY GÁBOR—RUZSICZKY ÉVA. Bp., 1978.) a *nagyon* címszó alatt huszonnégy rokon értelmű szót sorol fel, a Magyar szókincstár (főszerkesztő KISS GÁBOR. Bp., 1998.) hatvanat. Az eltérés részben adódhat abból is, hogy a szótárak összeállítására eltérő elméleti háttérrel került sor. Erre utalhat az a tény, hogy a Szókincstárban a *nagyon* szinonimái között a *feltűnően, tömördek, valami* szavakon kívül, amelyek a Magyar szinonimaszótárban megtalálhatók, nincs felsorolva a *nagy* melléknév és a *de* kötőszó sem. Valószínű azonban az is, hogy a szótárak készítői nem vették figyelembe azt a tényt — egyébként hasonlóan német és orosz nyelvű szinonimaszótárak készítőihez — hogy a *nagyon* (illetve a neki megfelelő német, orosz szavak) szinonimáinak nagy többsége csak a kulcsszók egy-egy csoportjától függő helyzetben tekinthető a *nagyon* szóhoz viszonyítva rokon értelműnek. E tényből adódhatnak következtetések. Ha ugyanis — csak a m é r t é k kategóriára visszavezethető szavak körén belül maradván — a *nagyon* szinonimáihoz soroljuk a *csontig, nyálig, tökélig* szavakat (vö. KISS i. m.), miért nem tartoznak ide a hozzájuk formailag és szemantikailag is nagyon hasonló *bőrig, fülig, torkig*, illetve a *vele-jég, az utolsó csepp vérig, inaszakadtáig* kifejezések? Tulajdonképpen máig tisztázatlan, nagyon nehéz kérdés, hogy mik is azok a rokon értelmű szavak (szinonimák). Ha abból az állaspontról indulunk ki, hogy „... rokonértelműségről csak akkor beszélhetünk, ha valamely lexéma párr több kontextusban is fölcserélhető” (vö. O. NAGY GÁBOR, A lexémák funkciója és a rokonértelműség. In: A mai magyar nyelv. Cikk- és tanulmánygyűj-

temény II. Szerk. KESZLER BORBÁLA. A cikk első megjelenése MNy. 1965: 312—22; RUZSICZKY ÉVA, A fölcserélhetőség 16 szempontja a szinonímia értelmezésében: ÁNyT. XVI. 1985. 209—28, illetve BORBÁS GABRIELLA DÓRA, A szinonimitás elméleti szempontból /Lexikai szinonímia/. In: A szinonimitásról. Szerkesztette és lektorálta: GECSŐ TAMÁS és SPANNRAFT MARCELLINA. Bp., 1998. 25—40, 47), akkor a *nagyon* szinonimáinak tekinthetjük a több mint félezer határozói jellegű fokozó lexémát, hiszen egyértelmű, hogy általában több kontextusban (azaz több kulcsszóhoz kapcsolódva) helyettesíthetők *nagyon* szavunkat, de ki kell zárunk a (ugyancsak több mint félezer) jelzői jellegű fokozó lexémát, mert a szintaktikai-morfológiai kapcsolódási szabályok miatt nem helyettesíthetők azt, holott jelentésüket és funkciójukat tekintve vele azonos szerepet töltenek be nyelvünkben. Ha következtetések akarunk lenni, azt kell mondanunk, hogy *nagyon* szavunknak „tisztá” (vö. STEPHEN ULLMANN, Grundzüge der Semantik. Die Bedeutung in sprachwissenschaftlicher Sicht. Berlin, 1967. 102) szinonimái a fokozó értelmű partikulák, a fokozó értelmű lexémák viszont ún. „kváziszinonimái” (vö. NICO WEBER Hg., Semantik, Lexikographie und Computeranwendungen. Tübingen, 1996. 17), és ezeknek a felsorolásakor figyelembe kell vennünk a fokozó lexémák függő helyzetét. Viszonylag teljes képet a fokozó értelmű szókapcsolatok szótára adhat.

B) Kulcsszóknak nevezem azokat a szavakat, amelyek fokozhatóknak tekinthetők, amelyekhez fokozó lexémák kapcsolódhatnak, és e kapcsolódás révén a kulcsszó jelentését nyomatékosítjuk.

a) Úgy vélem, hogy a szófajtant, a morfológiát illetően a kulcsszókkal kapcsolatban az egyetlen tisztázandó kérdés az, hogy lehetnek-e számnevek kulcsszók. Az ugyanis ma már egyértelmű, hogy nemcsak melléknevek (és határozószók), hanem igék és főnevek is fokozhatók lexikai eszközökkel. A fokozó értelmű szókapcsolatok meglévő szótáraiban (Сущинский, И. И., Словарь усилительных словосочетаний русского и немецкого языков. Wörterbuch der verstärkenden Wortgruppen der russischen und der deutschen Sprachen. Москва, 1997., OUBINE, I. I., Dictionary of Russian and English Lexical Intensifiers. И. И. Убин, Словарь усилительных словосочетаний русского и английского языков ... Москва, 1995.) a kulcsszók között sem határozott, sem határozatlan számneveket nem találunk. Az egyértelmű, hogy a határozott számnevek intuitíve nem fokozhatók. Más a helyzet *sok* és *kevés* szavunkkal. Teljes mértékben egyet kell értenünk PETE azon megállapításával, amely szerint „a mennyiségi viszonyok nem csupán közvetlen vagy közvetett számosságként jelennek meg, hanem fokozati vagy fokbeli eltérés formájában is, amely jelenségek erejének, nagyságának, intenzitásának számokkal nem mindig kifejezhető mértéke vagy értéke” van (vö. PETE ISTVÁN, A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere: MNy. 1992: 432). *Sok* és *kevés* szavaink alapjelentése (‘szám szerint pontosan meg nem határozott nagy-, illetve kisszámú’, vö. ÉrtSz.) éppen „pontatlansága” miatt (eltérően a tő- és sorszámnevektől) intuitíve fokozható, hozzájuk jól kapcsolódik a fokozó értelem magyar általános ekvivalense (*nagyon*), és sok más fokozó szó is: *sok* /*abnormálisan, abszolút, abszolút mértékben, állati, átkozottul, bámulatosan, barromian, borzalmasan, borzasztóan, bődületesen, éktelenül, elég, elképesztően, elképzelhetetlenül, elmondhatatlanul, elviselhetetlenül, embertelenül, eszméletlen módon, eszméletlenül, észtvészően, fantasztikusan, felbecsülhetetlenül, félelmetesen, felettébb, felfoghatatlanul, felháborítóan, felmérhetetlenül, feltűnően, felülmúlhatatlanul, fenemód, haláli(an), hallatlanul, határozottan, határtalanul, hihetetlenül, igazán, igen, igencsak, ijesztően, imponálóan, irdatlanul, irgalmatlanul, irtó, irtózatosan, irtóztatóan, iszonyatosan, iszonyúan, jó, kétségbeejtően, kétségtelenül, kiemelkedően, kifejezhetetlenül, kimondhatatlanul, kirívóan, kivételesen, különölegesen, különösen, leírhatatlanul, marha, megbocsátatlanul, megdöbbenően, meghökkentően, meglehetősen, meglepően, megrendítően,*

mérhetetlenül, módfelett, nagyon, nyilvánvalóan, nyomasztóan, örületesen, példátlanul, pokolian, rémesen, rendkívül, rettenetesen, roppant, szédítően, szédületesen, szembeötlően, szembeszökően, szembetűnően, szerfölött, szokatlanul, szörnyen, tömérdék, túlontúl, túl, túlságosan, túlzottan, ugyancsak, valószínűtlenül, végtelenül, veszettül, vitathatatlanul/, illetve *kevés* /abnormálisan, abszolút, állati, átkozottul, bámulatosan, baromian, borzalmasan, borzasztóan, egészen, elég, elképesztően, félelmetesen, felettebb, felháborítóan, feltűnően, fenemód, halálisan, hallatlanul, határozottan, hihetetlenül, igazán, igen, igencsak, ijesztően, irtó, irtózatosan, irtóztatóan, istentelenül, iszonyatosan, iszonyúan, jó, katasztrófálisan, kétségbeejtően, különlegesen, különösen, marhára, megbocsáthatatlanul, megdöbbenően, meghökkentően, meglehetősen, meglepően, megrendítően, módfelett, nagyon, nyilvánvalóan, örületesen, példátlanul, rém, rémesen, rendkívül, rettenetesen, roppant(ul), szembeötlően, szembeszökően, szembetűnően, szerfölött, szokatlanul, szörnyen, túl, túlontúl, túlságosan, túlzottan, ugyancsak, valószínűtlenül, végtelenül, veszettül, vitathatatlanul/. Szófajukat illetően tehát kulcsszók lehetnek igék, főnevek, melléknevek, melléknévi igenevek, határozatlan számnevek és határozószók.

b) A kulcsszók szemantikai jellemzésekor a következő szempontokat célszerű figyelembe venni: 1. szófaji hovatartozás (igaz, nem szemantikai kategória, de a szójelentésre hatással van), 2. az általánosabb jelentéskategóriákba sorolás lehetősége (általánosabb jelentéskategóriáknak ez esetben a mozgást, a minőséget (tulajdonságot, illetve a személy, csoport megnevezését) tekintem, 3. a jelentés pozitív, közömbös vagy negatív volta, 4. a jelentés konkrét vagy absztrakt volta. Az természetes, hogy egy adott szó — egyébként éppúgy, mint ahogyan olykor alaktani szempontból is több sajátossággal rendelkezhet — olykor több szemantikai kategóriával is jellemezhető.

I. Főnevek

1. Mozgásra utaló, azzal kapcsolatos, azt megnevező főnevek. — Ebbe a csoportba sorolhatók mindazon a főnevek, amelyek mozgásra, bármilyen fajta tevékenységre, folyamatra, állapotra, magatartásra, fizikai vagy szellemi, érzékszervi működésre, bármilyen jellegű tevékenység akadályozására, vagy annak eredményére utalnak. E körbe tartozó kulcsszók például: *agitáció, agresszió, álmatlanság, anarchia, biztonság, elemzés, feledés, felindulás, gond, hallgatás, kívánság, küzdelem, nyugalom, nyugtalanság, panasz, pontosság, rendetlenség, részvét, sérülés, szag, szegénység, szolgálat, szomjúság*, illetve *akadály*, továbbá *baleset, kár, szerencsétlenség*.

2. Minőségre, (fizikai, szellemi, lelki, jellembeli) tulajdonságra utaló, azt megnevező, illetve valamely állapot jellemzésére utaló főnevek. — Ilyeneknek tekinthetjük például: *hőség, illat, szárazság, szépség*, illetve *bátorság, feledékenység, felelőtlenség, gondtalanság, hősiesség, hülyeség, irigység, kegyetlenség, keményszívűség, lelkesedés, mohóság, ostobaság, pontosság, reménytelenség, szemérmertlenség, szemtelenség, szótlanosság*, továbbá *hangsúly, összhang*.

3. Személyeket, illetve személyek csoportját jelölő főnevek. — A személyeket jelölő főnevek szintén többfajta jelentésszegmentum alapján tekinthetők fokozhatóknak: valamely tevékenység, képesség, illetve ennek hiánya jellemző rájuk (*analfabéta, hadserreg, kalandor, művész, pedagógus*), valamely cselekvés eredményét jelölik (*áldozat*), illetve valamely tulajdonság jellemző rájuk (*barát, hős*).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a fokozhatónak tekinthető főnevek valamilyen módon vagy a tevékenység (szélesebb értelemben vett mozgás), vagy a tulajdonság (szélesebb értelemben vett minőség) jelölése révén válnak a fokozó értelmű szókapcsolatok kulcsszavaivá. Ez jellemző a gyakorlati okok miatt külön csoportba sorolt személyt jelölő névszókra is.

4. Pozitív, közömbös, negatív jelentésű főnevek. — Célszerűnek látszik, hogy meghatározzuk a pozitív (jó), a negatív (rossz), és a közömbös szavak, fogalmak jelentését. Közismert, hogy a filozófiának (különösen például a vallásfilozófiának, így a kereszténység filozófiájának) igen fontos, olykor központi kérdése a jó és a rossz fogalmának az elhatárolása, de foglalkoznak ezzel a kérdéssel jogtudósok is, illetve problémát jelenthet a jó és rossz elkülönítése a mindennapi életben, például minőségellenőrzéskor. Nyelvészeti szempontból 'jó', 'pozitív' jelentésűeknek tekintem azokat a szavakat, amelyek az életszükséglet szempontjából kedvező, a társadalmi élet, az erkölcs követelményeinek megfelelő, a maga nemében vagy valamely szempontból kifogástalan fogalomra utalnak (vö. ÉrtSz.). Rossznak tekintem azt, ami az életszükségletek, a társadalmi élet szempontjából kedvezőtlen, valamely szempontból kifogásolható. Közömbösnek tekintem mindazt, ami az előző két kategóriába nem sorolható, illetve, amelyekről pusztán lexikális jelentésük alapján nem állapítható meg pozitív vagy negatív jellegük (pl. a *hőség* szó attól függően jelölhet jót vagy rosszat, milyen összefüggésben használjuk).

Pozitív jelentésű főnevek pl.: *biztonság, pontosság, szépség, bátorság, hősiesség, barát, hős, művész*. Jelentésük szerint közömbös tartalmú főnevek pl.: *agitáció, elemzés, futás, hallgatás, szag, hőség, szótlanság, feladat, rejtvény, hangsúly*. Negatív jelentésű főnevek pl.: *agresszió, álmatlanság, anarchia, gond, rendetlenség, szerencsétlenség, irigység, kegyetlenség, ostobaság, szemtelenség, baleset, kár, kalandor*.

5. Konkrét és absztrakt jelentésű főnevek. — A konkrét és absztrakt jelentésű főnevek sajátosságaival általában foglalkoznak a (hagyományos) leíró nyelvtanok is. Ez esetben — ugyancsak az ÉrtSz.-ra támaszkodva — konkrét jelentésűeknek tekintem azokat a főneveket, igéket, melléknéveket, amelyek valamilyen érzékelhető, kézzelfogható, egyedileg meghatározott dolgot, tevékenységet, tulajdonságot jelölnek. Absztraktnak tekintem azokat a szavakat, amelyek a konkrét (fizikai) valóságtól elvonatkoztatott, belőle elvont, a valóságban kézzelfogható módon, fizikai jellemzőkkel felruházottan nem létező eszmei, gondolati fogalmat, cselekvést, tulajdonságot jelölnek. Konkrét jelentésű főnevek pl.: *álmatlanság, futás, hallgatás, küzdelem, sérülés, szag, hőség, illat, szárazság, baleset, kár*. Absztrakt jelentésű főnevek pl.: *felindulás, gond, kívánság, részvét, bátorság, hősiesség, barát, hős*. A szóhasználatától függően egy adott főnév olykor hol az egyik, hol a másik csoportba sorolható (pl.: a *szépség* szó 'a szép mn-vel kifejezett tulajdonság' jelentéssel az absztrakt kategóriához tartozik, 'feltűnően szép személy, kül. nő' jelentéssel a konkrét kategóriához. Konkrét és absztrakt jelentéssel egyaránt lehet használni még például a *küzdelem, sérülés, kár /erkölcsi* — absztrakt!/) szavakat is).

II. I g é k

A fokozhatónak tekinthető igék általában valamilyen fajtájú tevékenységet, történést jelölnek. A tevékenység-, illetve történésfajták jellegük szerint bizonyos főkig osztályozhatók: 1. tevékenykedés általában (*tevékenykedik*), 2. fizikai jellegű mozgás, cselekvés (*fut, üt, vár*), 3. fizikailag érez vmit, történik vele vmi (*fázik, megbetegszik, reszket, szomjazik*), 4. valamilyenné válik (*elszárad*), 5. fizikai és szellemi jellegű tevékenység jelölése azonos szóval (*dolgozik, küzd*), 6. szellemi, érzelmi, lelki tevékenység (*elfelejt, érdekel, felindul, kíván, nyugtalanodik, panaszkodik*), 7. vkire, vmire vmilyen módon hat (*csábít, nyugtalanít, veszélyeztet, zavar*), 8. vmilyen módon kapcsolatba kerül vkivel, vmivel (*barátkozik, gondoskodik, irigyel, kegyetlenkedik, támad, verekszik*), 9. vmely (érzék)szerv működik, illetve nem működik (*hall, hallgat, lát, megvakul*), 10. vmit nem enged, akadályoz (*óv, óvakodik, őrizkedik, tilt, véd*). Pozitív jelentésű igék pl.: *barátkozik, gondoskodik, szeret*. Közömbös jelentésű igék pl.: *dolgozik, elemez, fut, vár, érdekel, hallgat, óv, tilt, szárad*. Negatív jelentésű igék pl.: *irigyel, kegyetlenkedik, tá-*

mad, csábít, veszélyeztet, fázik, szomjazik. Konkrét jelentésű igék pl.: *fut, szárad, fázik, szomjazik.* Absztrakt jelentésű igék pl.: *csábít, irigyel, nyugtalanodik.*

III. Melléknevek (határozói igenevek, határozószók)

A szemantikai jellemzés során nem indokolt a határozószók és a melléknevek elkülönített vizsgálata. Jelentés szempontjából a melléknevek, határozói igenevek, határozószók viszonylag homogén csoportot alkotnak, illetve egyes igenevek szorosan kötődnek az igéhez. A melléknevek esetében ismét a *tevékenység, tulajdonság* (illetve ezek hiánya) a meghatározó tényező, továbbá hozzájuk kapcsolódik az *átlagosság és hasonlóság* mint jellemző kategória. A tulajdonságra utaló melléknevek jelölhetnek 1. fizikai (*fehér, forró, nehéz, nagy*), 2. szellemi, lelki (*bátor, buta, erkölcstelen, hősiesség, kegyetlen, önzellen, rendes, szenvedélyes, takarékos*), 3. viszonyra utaló (*baráti, ellenséges, ellentmondásos*) tulajdonságot. A tevékenységre, cselekvésre utalók kifejezhetik 1. vminek tevékeny voltát (*aktív*), utalhatnak arra, hogy 2. vki/vmi vágyik vmire, szeretne vmit csinálni (*álmos, csábító, szomjas*), vki vmire hajlamos (*feledékeny, gondos, lobbanékony, tevékeny*), 3. vmilyen érzést vkivel vmivel viszonylatban (*barátságos, irigy, mohó*). A tulajdonság hiányának, a tehetetlenségnek a jelölése általában kapcsolódik a fosztóképző megjelenéséhez (*értelmetlen, haszontalan, rendetlen, szemérmetlen, tapintatlan, álmatlan, tehetetlen*). Az *átlagos, közömbös* szavak vminek átlagos voltára, a *hasonló* szó pedig két vagy több személynek, dolognak, helyzetnek stb. hasonló voltára utal. Pozitív jelentésű melléknevek pl.: *pontos, szép, bátor, rendes, gondos, barátságos*. Közömbös jelentésű melléknevek pl.: *fehér, forró, csendes, álmos, közömbös*. Negatív jelentésű melléknevek pl.: *csúnya, buta, erkölcstelen, szemtelen, irigy, értelmetlen, haszontalan, rendetlen, szemérmetlen, tapintatlan*. Konkrét jelentésű melléknevek pl.: *fehér, forró, csúnya, álmos, álmatlan*. Absztrakt jelentésű melléknevek pl.: *erkölcstelen, szenvedélyes, feledékeny, gondos, mohó, értelmetlen, tapintatlan*.

A számnevek esetében tekintettel egyedi voltukra, sajátos jelentésükre, a szemantikai jellemzésnek nincs jelentősége. A kulcsszók túlnyomó többsége több jelentésszegmentum révén fokozható, a fokozó értelmű szókapcsolatok szemantikai motiváltsága tehát olykor nagyon sokrétű lehet. A *türelmes minőség/tulajdonság* kategóriába sorolható kulcsszó fokozható például a 'teljesség' (*abszolút, abszolút mértékben, teljes mértékben* stb./ *türelmes*), a 'következmény' (*bámulatosan, borzasztóan, csodálatosan* stb./ *türelmes*), a 'mérték' (*végtelenségig, nagyon, végtelenül*, stb./ *türelmes*), a 'hasonlítás, (viszonyítás)' (*átlagon felül, különösen/ türelmes*) jelentésszegmentumok alapján. Igen ritkán találunk olyan kulcsszót is, amelyik csak egyetlen jelentésszegmentum alapján fokozható. Így például az *egyedülálló* ('nem családos') szó — megítélésem szerint — csak a 'teljesség' jelentésre visszavezethető (*abszolút, abszolút mértékben, egészen, minden szempontból, minden tekintetben, százszázalékosan, teljesen, teljes mértékben, teljességgel, tökéletesen*) kulcsszavakkal alkot fokozó értelmű szókapcsolatot.

C) A fokozó értelmű szókapcsolatok dinamikus és statikus sajátosságokkal rendelkeznek. Alkothatunk teljesen egyedi, konkrét szituációhoz kötődő fokozó értelmű szókapcsolatokat, illetve használhatjuk a fokozó lexémákat is alkotó, egyedi módon. Másrészt viszont egy adott kulcsszóhoz a fokozó lexémáknak csak bizonyos csoportja kapcsolódhat, illetve egy adott fokozó lexémával sem fokozhatunk minden kulcsszót. A fokozó értelmű szókapcsolatok statikus jellegük révén szótározhatók.

a) A fokozó értelmű szókapcsolatok szemantikai jellemzőit illetően eléggé egyértelműnek tűnik, hogy a kulcsszók és a fokozó lexémák kapcsolódásának, azaz a fokozó értelmű szókapcsolatok létrejöttének nincs általános szabálya. A fokozó szavak kiválasztásának a lehetősége teljes mértékben a konkrét kulcsszótól függ. Az is előfordul, hogy az azonos tövű kulcsszavakhoz is különböző fokozó lexémák kapcsolódhatnak, il-

letve ugyanaz a fokozó lexéma nem mindig kapcsolódhat azonos szótóvű kulcsszókhoz. Így például a *szép* vagy *szerelem* szavakat fokozhatjuk a *borzasztóan*, *borzalmasan* szavakkal, de a *szépség*, *szerelem* szavakat nem fokozhatjuk a *borzasztó*, *borzalmas* melléknévvel, míg a *szerencsétlen/szerencsétlenség* származékszók esetében ez lehetséges: *borzasztóan/borzalmasan szerencsétlen*, *borzasztó/borzalmas szerencsétlenség*. A fokozó lexémák és a kulcsszók háttérjelentéseit illetően a legváltozatosabb összefüggésekre találunk példákat: a fokozó lexéma visszavezethető a mérték kategóriára, a kulcsszó jelentése a mozgás vagy minőség kategóriára (*nagy küzdelem*, */nagy/ hőség*), a fokozó lexéma lexikális jelentése utalhat mozgásra, a kulcsszó ugyancsak mozgást jelöl (*/hatékonyan/ dolgozik*), a fokozó lexéma eredetileg minőséget jelöl, a kulcsszó jelentése mozgásra vagy minőségre vonatkozik (*/jól/ fut*, */csodás/ bátorság*), a fokozó lexéma jelentése következmény kifejezésére vezethető vissza, a kulcsszó mozgást, minőséget jelöl (*/elképesztő/ küzdelem*, */elképesztő/ hőség*), és még sokáig sorolhatnánk a szemantikai jellegű kapcsolódások különböző változatait. Különösebb figyelmet az érdemel, mennyiben áttetszőek, logikusak, mennyiben motiváltak a fokozó értelmű szókapcsolatok a magyar nyelvben.

A nyelvi jel önkényességének és motiváltságának a kérdése F. DE SAUSSURE ismert előadásai óta a nyelvtudomány alapkérdései közé tartozik. A motiváltságot illetően a szakírók általában hangsúlyozzák, hogy „csak viszonylagos” (TELEGDI ZSIGMOND, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1989. 54), „nyelvi” (M. D. STEPANOWA, W. FLEISCHER, Grundzüge der deutschen Wortbildung. Leipzig, 1985. 70), „bizonyos értelemben vett” (Einführung in die Grundfragen der Sprachwissenschaft. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von WILHELM BONDZIO. Leipzig, 1984. 79) motiváltságról lehet szó. SZÜCS a fokozó értelmű szókapcsolatok motiváltságával összefüggésben a következőket írja: „A fenti alakok [ti. a fokozó értelmű szókapcsolatok különböző változatai — Sz. G.] komplex értéke az adott paradigmikus viszonyokból és szintagmatikus kapcsolódási lehetőségekből adódik. Ezt az összjátékot számos tényező befolyásolja (produktivitás, gyakoriság, kombinálhatóság, szinonímia, konnotáció, stílusérték, képszerűség stb.). Ebben az összefüggésben a motivációé a legjelentősebb szerep, mivel gyakorlatilag háromszorosan is érvényre jut: szerkezeti motivációként (a komplex szóalak áttetszőségével), szemantikai motivációként (metaforában) és pragmatikai motivációként (a nyelvhasználó értékelő beállítottságával)” (vö. SZÜCS i. m. 184—6). Ha a háttérjelentésekre visszavezethető összefüggéseknek a körén belül alkotunk, illetve használunk fokozó értelmű szókapcsolatokat, akkor a szintagmák többnyire áttetszőek, logikusnak tekinthető kapcsolatok, motiváltak. Mégis, e körön belül is találunk kivételeket. A fokozó lexémákat és a kulcsszókat nagyon sokszor „csak a gépies használat, a vak megszokás” (vö. KOVALOVSKY MIKLÓS, Egy veszedelmes nyelvi élősd: *alapvető*: MNy. 1985: 101) párosítja egybe. A nyelvhasználat, az úzus átlépi a motiváció, a logika határait, oly mértékben, hogy a fokozó lexéma nemcsak eredeti lexikális jelentését veszti el, hanem szinte megszűnik fokozó funkciója is, és töltelékszóvá válik. Ez figyelhető meg különösen a *fantasztikus(an)*, *komoly(an)*, a stilisztikailag durva minősítésű *állati(an/ra)*, *baromi(an/ra)* és még néhány eredeti jelentését obszcennak is minősíthető fokozó szóval kapcsolatban. A demotivált fokozó értelmű szókapcsolatok esetében az a fokozó lexéma is elveszti lexikális jelentését, amely egyébként alkalmas áttetsző, logikusnak tekinthető, motivált fokozó értelmű szókapcsolat alkotására. E jelenség különösen jól megfigyelhető a pozitív és negatív alapjelentésű, következmény, illetve minőség szemantikai háttérre visszavezethető fokozó lexémákkal alkotott szókapcsolatok körében.

JUNG a jó és rossz filozófiai kérdéseivel foglalkozó esszéjében Nietzsche gondolatát idézi: „Ha egy fa az égitől ér, gyökerei a pokolig nyúlnak le. Ám a fa fönt és lent

ugyanaz” (vö. C. G. JUNG, Gondolatok a jóról és a rosszról. Bp., 1996. 36). Talán profánul hangzik, de a fokozó értelmű szókapcsolatokban — főként a huszadik század második felében — némileg ilyenfajta jelenség figyelhető meg: a lexikális jelentés síkján pozitív, illetve negatív alapjelentésű fokozó lexémák a potenciális, illetve aktuális jelentés síkján „azonos fa” alkotórészeivé válnak, a fokozó értelmű szókapcsolatokban ugyanazt a funkciót töltik be: /csodálatosan/ gondos = /szörnyen/ gondos (‘nagyon gondos’), /csodálatosan/ hasonló = /borzasztóan/ hasonló (‘nagyon hasonló’). A pozitív jelentésű kulcsszók és a negatív lexikális jelentésű fokozó lexémák összekapcsolódása révén illogikus, szemantikailag tulajdonképpen demotivált szókapcsolatok jönnek létre: /rettenetesen/ barátságos, /iszonyatosan/ pontos, /borzasztóan/ rendes, /átközöttül/ sikeres, /pokolian/ szép. Megítélésny szerint azokat a szókapcsolatokat, amelyekben absztrakt jelentésű szavakhoz eredetileg konkrét jelentésű, pl. a minőség, tér kategóriákra visszavezethető (pl. erős/en/, mély/en/) fokozó lexémák kapcsolódnak (/erős/ felindulás, izgalom, szenvedély, vágy — vö. ÉrtSz. /mélyen/ gyászol, megbánt) szemantikailag motiváltaknak tekinthetjük, de a szóhasználat következtében sok, a jó — rossz ellentéppárra jellemző jelenségtől független, szemantikailag motiválatlan fokozó értelmű szókapcsolat van nyelvünkben (pl. buta /mint az ágyú, mint a sötét éjszaka, mint a tők/, /ennivalóan/ drága, /csúnyán/ megbánt, /derekasan/ küzd, /fülig/ eladósodott, /szöges/ ellentét). Bár szerkezetileg motiváltak, szemantikailag természetesen motiválatlanok a fokozó partikulákkal alkotott szókapcsolatok (pl. /felettébb/ multságos, /módfelett/ tanulságos, /ugyancsak/ érdekes). Egyetérthetünk tehát azzal, hogy a „strukturális és a szemantikai motivációnak ebben az összjátékában számos átmeneti fokozat van a teljesen motivált és a teljesen demotivált formák szélső pozíciói között” (vö.: FLEISCHER, WOLFGANG — BARZ, IRMHILD, Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen, 1992. 18; SHAW, J. HOWARD, Motivierte Komposita in der deutschen und englischen Gegenwartssprache. In Tübingen Beiträge zur Linguistik. 118. 1979. 23—5; illetve SZÜCS i. m. 193).

b) A magyar fokozó értelmű szókapcsolatok felszíni szerkezetével már korábban is foglalkoztam (vö. SZÉKELY i. m. 1998.) Itt tehát csak egy egészen rövid áttekintést adok. A kulcsszók és fokozó lexémák közötti jellemző kapcsolódási lehetőségek igen változatos képet nyújtanak: I. a kulcsszó ige, a fokozó lexéma 1. partikula (szeret /fölköttébb/), 2. toldalék nélküli melléknév (tönkre ment /abszolúte/), 3. -t toldalékos melléknév (nevet /jót/), 4. -an/-en toldalékos melléknév/határozószó (1. fentebb!) (tud /bámulatosan/), 5. -l, -ul/-ül képzős határozószó (megver /jól/), 6. -ba/-be toldalékos főnév (ver /agyba-főbe/), 7. -ban/-ben toldalékos főnév (fut /lóhalálában/), 8. -ra/-re toldalékos melléknév, főnév (ver /laposra/, keres /életre halálra/), 9. -ból/-ből toldalékos (jelzős) főnév (szeret /tisztá szívből/), 10. -ig toldalékos (jelzős) főnév (dolgozik /inaszakadtáig/), 11. -vá/-vé toldalékos főnév (zúz /pozdorjává/), 12. -val/-vel toldalékos (jelzős) főnév (száguld /teljes sebességgel/), 13. -stul/-stül toldalékos főnév (megváltoztat /gyökerestül/), 14. -va/-ve toldalékos igenév (vár /epedve/), 15. névutós szerkezet (beválik /reményen felül/), 16. mód, módon szavakkal alkotott kifejezés (kedvel /rendkívüli módon/), 17. hasonlítás (alszik /mint a bunda/). II. A kulcsszó főnév, a fokozó lexéma 1. melléknév (/ádáz/ küzdelem), 2. deverbális melléknév, igenév (/átütő/ siker), 3. denominális melléknév (/súlyos/ hiba), 4. névutós szerkezet (/feltétel nélküli/ megadás), 5. -ig toldalékos főnév (/talpig/ férft). III. A kulcsszó melléknév, határozószó, a fokozó lexéma 1. partikula (/igencsak/ fehér), 2. melléknév (/irtó/ szép), 4. határozószó (/bámulatosan/ kemény, /éktelenül/ nehéz), 5. -ban/-ben toldalékos (jelzős) főnév (/minden tekintetben/ megfelelő), 6. -ból/-ből toldalékos (jelzős) főnév (/minden szempontból/ csodálatos), 7. -ig toldalékos főnév (/fülig/ szerelmes), 8. névutós főnév (/reményen felül/ sikeresen), 9. -n toldalékos (jelzős) főnév (/rendkívüli módon/ jól), 10. hasonlítás (fehér /mint a hó/). IV. A kulcsszó számnév,

a fokozó lexéma lehet partikula (*/túl/ sok*), melléknév (*/tömerdek/ sok*), határozószó (*/bámulatosan/ sok, /éktelenül/ sok*), toldalékos (jelzős) főnév (*/minden tekintetben/ kevés, /minden szempontból/ sok*).

A motivált és demotivált analitikus fokozó értelmű szókapcsolatok tehát mind magyar nyelv lexikai állományán belül, és lényegesen módosítják annak szinonima- (antonima-) és polisziéma-rendszerét. HORVÁTH megállapítása a szókészletnek erre a körére is érvényes: „A szókészlet bizonyos részrendszereit vizsgálva azt tapasztaltam, hogy ezeken belül az egyes szavak olyan jelentős fejlődésen mennek keresztül (polisziéma), hogy kialakuló metaforikus jelentéseik egymás szinonimáivá válnak. Ez azt jelenti, hogy e szavak újabb jelentései nem teljesen új önálló jelentéseket képviselnek, hanem egy, a nyelvben már létező jelentésbe torkollnak, annak újabb sajátos árnyalatait hozva létre. Az így létrejövő jelentések tehát már létező szinonimasorokba illeszkednek bele, azt gazdagítják” (HORVÁTH KATALIN, *Hogyan bővülnek a szinonimasorok? /A polisziéma és a szinonimia összefüggéseiről/*: MNy. 1996: 325—31, 325).

2. Szintetikus szókapcsolatoknak nevezem azokat a fokozó értelmű szókapcsolatokat, amelyekben a fokozó lexéma és a kulcsszó egyértelműen nem különül el egymástól, és külön-külön nem alkot szótározható nyelvi egységet. A szintetikus fokozó értelmű szókapcsolatok esetében a szinonimia kérdése másként jelentkezik, mint az analitikus fokozó értelmű szókapcsolatok esetében. BALÁZSI utal arra, hogy például a *poroszkál* és a *vágtázik* szavakat nem cserélhetjük fel egymással a szövegben (vö. BALÁZSI JÓZSEF ATTILA, *A szóláshasonlatok szinonimitásáról*. In: *A szinonimitásról*. Szerkesztette és lektorálta: GECSŐ TAMÁS és SPANNRAFT MARCELLINA. Bp., 1998. 25) (tehát nem tekinthetők szinonimáknak), ugyanakkor viszont az is tény, hogy a Magyar szinonimaszótár szerzői is számos esetben tekintik rokon értelműeknek azokat a szavakat, amelyeknek jelentése között csak a fokot illetően van jelentésbeli különbség (pl. „*csúnya ... rút* (nagyobb mérték, ill. már-már utálkozást keltően”). Ezekben az esetekben semmilyen formai elem sem utal arra, hogy az egyik szó jelentése a másik szó jelentéséhez viszonyítva fokozó értelmet fejez ki. Számos ilyen példát találunk a magyarban: *bírál* < *ostoroz*, *bosszant* < *mérgesít*, *bánt*, *dühít* < *bőszít*, *őrjít*, *fázik* < *reszket*, *didereg*, *haragszik* < *dühöng*, *keres* < *kutat*, *kiált* < *kiabál*, *ordít*, *üvölt*, *kinoz* < *kegyetlenkedik vkivel*, *öl*, *sanyargat*, *rágalmaz* < *gyaláz*, *szeret* < *rajong*, *bálványoz*, *imád*, *megvész* (vkiért), *bátorság* < *merészség*, *rettenthetetlenség*, *vakmerőség*, *erőszak* < *agresszió*, *terror*, *kegyetlenség* < *bestialitás*, *brutalitás*, *irgalmatlanság*, *kiméletlenség*, *könyörtelenség*, *szadizmus*, *szegénység* < *koldusbot*, *nincstelenség*, *szerencsétlenség* < *katasztrófa*, *zavar* < *káosz*, *bátor* < *hősties*, *orszlánszívű*, *merész*, *vakmerő*, *rettenthetetlen*, *kis* < *apró*, *csekély*, *csepp/csöpp*, *gyűszűnyi*, *hangyányi*, *icipici*, *parányi*, *pici*, *picike*, *picuri*, *kimerült* < *holtfáradt*, *hullafáradt*, *dögfáradt*, *pontos* < *aprólékos*, *egzakt*, *precíz*, *szemérmetlen* < *obszcén*, *sok* < *megszámálhatatlan*, *rengeteg*, *számtalan*, *tengernyi*, *tömémtelen*, *tömerdek* stb. Az ilyen típusú szintetikus szókapcsolatok természetesen motiválatlanok, még akkor is, ha szóösszetételek vagy derivátumok, mert nem különíthetjük el világosan a kulcsszót és a fokozó elemet.

Motiválatlanok azok a frazeologizmusok vagy állandósult szókapcsolatok is, amelyek a szinonimákhoz hasonló módon fejeznek ki fokozó értelmet: *álmos* < *majd lera-gad a szeme* ('nagyon álmos'), *biztos* < *mérget vehet rá* ('nagyon biztos'), *drága* < *egy vagyonba került, az Isten pénze is kevés hozzá* ('nagyon drága'), *fázik* < *majd megveszi az Isten hidege* ('nagyon fázik'), *hallgatag* < *egy szavát sem lehet venni* ('nagyon hallgatag'), *haragszik* < *a plafonon van, majd megüti a guta, nem lát a pipától* ('nagyon haragszik'), *sok* < *annyi, mint a csillag az égen, annyi, mint a hajam szála, Dunát lehet*

vele rekeszteni, se szeri, se száma (‘nagyon sok’) stb. Mind a szinonimákkal, mind pedig a frazeologizmusokkal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a velük rokon jelentésű kulcsszó szófaját illetően lehet ige is, névszó és határozószó is.

A szintetikus szókapcsolatok egyéb változatai legalábbis formailag motiváltaknak tekinthetők, mert a kulcsszók és a fokozó elemek, ha nem is mindig lexikálisan, de morfemikusan elkülöníthetők egymástól. A mély és magas hangrendű változat elkülönülése a fokozó értelem szempontjából (pl. *kever-kavar, lebeg-lobog, tömpe-tompa*, vö. MMNyR. 1: 150) kétségkívül a sajátosan magyarra jellemző eszköze a fokozó értelem kifejezésének. A képzők használata a fokozó értelem kifejezésére tulajdonképpen idegen a magyar nyelvtől. VELCSOV a fokozó értelmet jelölő képzőkről megállapítja, hogy „alig termékenyek” (MMNy. 148), TOMPA pedig nem is használja a *szóképzés* terminust, amikor azt írja, hogy van néhány olyan szó, amelynek hosszabb szótesttel rendelkező párja az intenzitás kifejezője lehet: *jóságos, szépséges, gyönyörűséges, magasságos, vénséges, tarkabarka, vágyakozik* (vö. MMNyR. 151). Mégis tény, hogy ez esetben nem a hosszúság (megítélésem szerint a *tarkabarka* nem is tartozik e körbe!), hanem a *-ság(os) /-ség(es)* képző utal a fokozó értelemre. Olyan tősgyökeres előképző, amely a fokozó értelem jelölésére szolgálna, ugyancsak ritka a magyar nyelvben. Az e körbe sorolható morféma, morféma jellegű szók (pl. */agyon-/csap, dicsér, ver, /tök-/ jó, rossz*) is kevés kulcsszóhoz kapcsolódnak. Az ilyen funkcióban (egyébként olykor talán fölöslegesen gyakran) használt prefixumok inkább idegen eredetűek (*extra-, hyper-/hiper-, super-/szuper-, ultra-*), és viszonylag kevés magyar szóhoz kapcsolódnak (*szuperjó*), főként idegen eredetű kulcsszavakkal fordulnak elő (*extravagáns, hipermodern, ultraradikális*).

A fokozó értelmű szóösszetételeknek a nagy többsége mind morfológiailag, mind szemantikailag motivált hasonlító összetétel, pl. *bombabiztos, halálbiztos, méregdrága, falféher, hóféher, krétaféher, patyolatféher, tűzforró, pehelykönnyű, pihekönnyű, szélkönnyű, habkönnyű, leheletkönnyű, paprikapiros, pipacspiros, tűzpiros, vérpiros, csontszáraz, koldusszegény, rákvörös, tűzvörös, vérvörös*. Vannak persze nem hasonlító értelmű és szemantikailag nem motivált összetételek is: *dúsgazdag, kebelbarát, tökjó* stb. Az összetételek között tartjuk számon az állandósult szóismétléseket, ikerszókat (*sok-sok, telis-tele* stb.) is, de a szóismétlés inkább már a fokozó értelem kifejezésének a mondattani eszközei közé tartozik.

3. A magyar nyelv a lexikai fokozás kifejezésének igen gazdag eszközrendszerével rendelkezik. A fokozó eszközök a szövegben nagyon sokszor halmozottan jelennek meg, a legváltozatosabb kombinációkban. Ezt az a tény is lehetővé teszi, hogy a hasonlítás, a mérték és a túlzás háttérjelentésekre visszavezethető fokozó lexémák általában nem, vagy nem minden esetben fokozhatók, a tér, idő, minőség kategóriákra visszavezethető fokozó lexémák viszont maguk is fokozhatók, pl. (*nagyon*) *bátran, csúnya, csúnyán, durva, mélyen* stb. A halmozott fokozás előfordulhat egy mondaton belül: „*Ez b o r z a s z t ó n a g y k i h í v á s . . .*” (Előttünk élően soha senki. Címlapcsevegés Héder Barnával és Palik Lászlóval. Peterdi Pál rovata: Füles 1998/28: 12—3), dialógusban („...*Fáradt vagy? — Hulla. — Visszámég még? — M i n t a m e s z e s .*” — Normális ember nyolctól nyolcig. Címlapcsevegés Bajor Imrével. Peterdi Pál rovata: Füles 1998/23: 12—3), de hosszabb szövegben is:

„Verebes István: Nekem tetszik

De mennyire!...

Ahogy ül a kamerák előtt abban a kis izés rucájában, amiről írja a főcím, hogy a CUNCI-Szalomban rakták félre neki kifejezetten ehhez a műsorhoz...! A hajában tin-

csenként a rend, egy a szemecskében, egy a homlokocskában, egy a halántékra, másik kilenc ennek a háromnak a tövére fésülve.

Cuki.

A sminkje is avatott kezek gondosságára vall, mégpedig *olyan kifinomult aprólékos-sággal, amit alanyán kívül csak egy Caravaggio-festmény restaurálása érdemelne meg.*

Ez is *popec.*

A szoknya széle térdének felső íve fölött ér véget...

[...]

Fincsi.

Szép szeme van. Kivált így, *a rémülettől tágtultan. A riadalom hatalmasra duzzasztja mélyzöld pupilláit, tekintete olyan áttetsző, mint Jessica Lang-é volt, amikor kézbe kapta King Kong.*

Tüneményes.

Észrevettem magamon: tetszik a nő!...”

(Blikk 1998. V. évf. 262. sz. 7).

A fokozó elemek változatossága, stilisztikai sokszínűsége, variációs lehetőségeiknek végtelen volta lehetővé teszi, hogy a nyelv használói egyéniségüktől, pillanatnyi céljaiktól függően nagyon változatos módon éljenek ezzel a gazdag eszközrendszerrel.

SZÉKELY GÁBOR

Lexical intensification in Hungarian

The Dictionary of Russian and English Lexical Intensifiers by I. I. Oubine was published in 1995. It contains lexical intensifiers of the Russian and English languages, and also phrases which include lexical intensifiers. The author of this paper has been working on a Hungarian–German dictionary of the same type since 1996. After having collected approximately a thousand lexical intensifiers and 700 to 800 intensifiable key words, in this paper he examines lexical intensifiers characteristic of the Hungarian language. The author looks into the semantic background of lexical intensifiers and that of the key words, as well as their morphological/syntactic and structural characteristics. He pays special attention to synonyms of the general lexical intensifier (Hungarian *nagyon/igen*, English *very/much*) and to certain questions of synonymy in general. The data presented in this paper also make it possible to compare, in this respect, the regularities of Hungarian with those of other languages.

GÁBOR SZÉKELY